

Louis Dumont. *Homo Aequalis II: L'idéologie allemande. France-Allemagne et retour.* Gallimard

Om de plaats van het nationaalsocialisme in de Duitse geschiedenis te verklaren hebben historici vaak hun toevlucht genomen tot het idee van een Duitse *Sonderweg*. Anders dan vergelijkbare landen als Frankrijk of Engeland was Duitsland een eigen - funeste - weg gegaan in de geschiedenis. Het rationalisme van de Verlichting en de politieke idealen van liberalisme en democratie hadden er nooit wortel kunnen schie-ten. In plaats daarvan cultiveerden de Duitsers een romantisch irrationalisme, huldigden zij een opvatting van vrijheid die in liberale ogen meer op slavernij leek en namen zij genoegen met een achterhaald soort *Obrigkeitsstaat*.

Op de een of andere manier had Duitsland de boot van de moderne tijd gemist, met alle gevolgen van dien. Niet iedereen maakte het zo bont als Georg Lukács, die in zijn *Die Zerstörung der Vernunft* een bijna rechte lijn trok van de Romantiek naar het Derde Rijk; maar ook als men iets meer slagen om de arm hield, betekende dat niet dat er werd getwijfeld aan het causale verband tussen de triomf van Adolf Hitler en het afwijkende kronkelpad van de Duitse geschiedenis.

Met name in de Bondsrepubliek heeft deze *Sonderweg*-these aan veel kritiek bloot gestaan. Begrijpelijk als men weet dat zij feitelijk in het verlengde ligt van het gedweep met de „Duitse geest“ dat zich voor 1945 in zo'n grote populariteit mocht verheugen. Het verschil is alleen dat wat de naoorlogse historici als een fatale ontsporing beschouwden, destijds werd bezongen en bejubeld als een bron van nationale trots.

Al sinds de late achttiende eeuw gingen Duitse dichters en denkers er prat op geestelijke diepten te bereiken die nergens op het continent en op de bijbehorende eilanden werden geëvenaard. Als meest „metafysische“ natie van Europa diende Duitsland dan ook te worden beschermd tegen vulgaire westerse smetten. En toen bijna een eeuw later bleek, dat de natie toch niet zo immuun was voor materialisme, koopmansgeest en de cultus van het verstand als men had gehoopt, stonden er geesten op als Paul de Lagarde, Houston Stewart Chamberlain en Julius Langbehn om in een sfeer van wagneriaanse *Götterdämmerung* de Germaanse regeneratie te bepleiten.

Het Duitse zelfbewustzijn was echter niet alleen defensief van aard. Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog toonde het zich ook van een zeer agressieve zijde, in de zogenaamde „Ideen von 1914“. Vooraanstaande geleerden, schrijvers en intellectuelen, onder wie Max Scheler, Georg Simmel en Thomas Mann, verdedigden toen de superioriteit van de Duitse *Kultur* ten opzichte van de westerse *Zivilisation*. Dat de Duitse natie zich ondanks alles niet door de goedkope verlokkingen van de laatste had laten verleiden, gaf haar nu het recht op de overwinning en op een eerste plaats onder de moderne wereldmachten.

Aan Geallieerde zijde had de propaganda uiteraard een tegengestelde strekking. Maar of men nu positief of negatief oordeelde, in een opzicht was iedereen het met elkaar eens: Duitsland was anders. Bij sommige pleitbezorgers van de *Sonderweg*-these valt de polemische echo van destijds nog altijd te beluisteren, ook al

heeft de aandacht zich sindsdien verplaatst van de Eerste naar de Tweede Wereldoorlog. Met als groot nadeel dat het onderwerp onvoldoende recht wordt gedaan. Het valt nu eenmaal niet mee iets te begrijpen als men het tegelijkertijd ook wenst te bestrijden: te veel vooroordelen vertroebelen het zicht.

Iemand die daar opvallend weinig last van heeft is Louis Dumont, een Franse sociaal-antropoloog van wie enige tijd terug een boek over *L'idéologie allemande* is verschenen. Dumont kan niet klakkeloos worden beschouwd als een aanhanger van de *Sonderweg*-these, maar hij beschikt wel over een scherp oog voor het eigen en dus het „andere” karakter van de Duitse ideologie. Het gaat bij hem alleen niet om een absolute afwijking. Dumont analyseert de Duitse ideologie als de nationale variant van een algemene moderne ideologie, die in principe gelijkwaardig is aan andere nationale varianten als de Engelse of de Franse.

L'idéologie allemande maakt deel uit van een ambitieus project, waarvan de oorsprong misschien wel in de Tweede Wereldoorlog moet worden gezocht. Dumont bracht toen vijf jaar in Duitse krijgsgevangenschap door. Voor zijn mobilisatie had hij gestudeerd bij de befaamde antropoloog Marcel Mauss; als krijgsgevangene begon hij op eigen houtje aan een studie Sanskriet, weldra geholpen door een Duitse hoogleraar met wie hij buiten het kamp in contact was gekomen. Na de oorlog doceerde Dumont onder andere in Oxford en Parijs, deed onderzoek in India en werd in 1966 wereldberoemd met *Homo hierarchicus*, een uitvoerige studie van het Indiase kastenstelsel.

In het laatste hoofdstuk van dit boek wordt losjes het project aangekondigd, dat hem de rest van zijn leven zou bezighouden. Na in India het zuivere voorbeeld van een hiërarchische samenleving te hebben bestudeerd, nam Dumont zich voor hierna een studie te maken van de westerse egalitaire samenleving, met de in India verworven kennis als vergelijkend contrast. De verwachting dat karwei in een boek te kunnen klaren, bleek al gauw een illusie. *Homo aequalis* zou de vorm krijgen van een reeks losse studies en artikelen. In 1977 verscheen *Homo aequalis I. Genèse et épanouissement de l'idéologie économique*, in 1983 volgde de bundel *Essais sur l'individualisme* en sinds kort bestaat *L'idéologie allemande*, met als overkoepelende titel *Homo aequalis II*.

Hoewel de titel anders doet vermoeden, is het niet de gelijkheid die Dumont in de moderne ideologie het belangrijkste acht. De gelijkheid (en de vrijheid) ziet hij als gevolgen van het typisch westerse individualisme. Dat is de kern van wat hij de moderne ideologie noemt. Tegenover het moderne individualisme staat het traditionele holisme, dat is gericht op hiërarchische orde en alle waarden laat bepalen door het maatschappelijk geheel. In de moderne ideologie staat het individu in het middelpunt; de maatschappij is op zijn welzijn gericht en daaruit vloeien de maatschappelijke waarden voort.

Dumont benadrukt het volstrekt unieke karakter van dit individualisme, dat in de West-Europese geschiedenis het traditionele holisme heeft verdrongen. Nooit eerder en nergens anders heeft zich een soortgelijk verschijnsel voorgedaan: op een uitzondering na bestaat de wereldgeschiedenis uit holistische samenlevingen. Dat wil zeggen: tot voor kort, want het westerse individualisme heeft zich niet tot zijn land van herkomst beperkt, maar is een zegetocht over de aardbol begonnen.

Tegenwoordig is nergens meer een zuiver holistische samenleving te vinden. Overal is de moderne mentaliteit de traditionele culturen binnengedrongen en heeft ze veranderd.

Toch ontstaat volgens Dumont nergens exact dezelfde moderne maatschappij. Het merkwaardige van het individualisme is dat het als samenleving in zijn zuivere vorm niet kan bestaan; altijd zullen er, openlijk of verborgen, holistische trekjes aan te pas moeten komen, meestal resten van de traditionele cultuur. De mondiale eenwording dank zij mensenrechten en democratie, kapitalisme en techniek, die zich aftekent, bestaat daarom volgens Dumont uit een eindeloze reeks van „acculturaties" - een term uit de antropologie, waarmee de wederzijdse doordringing van twee verschillende culturen wordt aangeduid.

Ook de Duitse ideologie ziet hij als het product van zo'n acculturatie, van het samengaan van traditionele holistische met moderne individualistische elementen. Holistisch bijvoorbeeld is de primaire identificatie van de Duitser met de samenleving waarvan hij deel uitmaakt. Anders dan de Fransman, die zich volgens Dumont van nature mens en pas daarna - toevallig - Fransman acht, vindt de Duitser zich in de eerste plaats Duitser en pas dank zij deze kwaliteit mens. Het individualisme heeft zich bij hem geconcentreerd in het typisch Duitse ideaal van de *Bildung*, de zelfeducatie tot mens en Duitser, waarvoor het recept tussen 1770 en 1830 door tal van vooraanstaande schrijvers en denkers werd bedacht.

In zijn boek besteedt Dumont veel aandacht aan de Duitse *Bildung*, onder andere in drie lange, gedetailleerde hoofdstukken over de esthetiek van Karl Philipp Moritz, Wilhelm von Humboldt en de *Bildungs*-roman bij uitstek, Goethes *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. Het was aan dit *Bildungs*-idealisme te danken dat de invloed van de Franse Revolutie in Duitsland beperkt bleef: de vrijheid die de burger in Frankrijk op het politieke vlak voor zichzelf opeiste, richtte zich in Duitsland naar binnen en nam daar de vorm aan van een spirituele zelfvervolmaking. Vrij was de Duitser in zijn innerlijk en daardoor kon hij de politiek aan zich voorbij laten gaan; de politiek was het domein van de overheid, niet van de burger.

In de combinatie van innerlijke vrijheid en politieke gehoorzaamheid ziet Dumont een onmiskenbare invloed van Luther, door hem het „proto-type van de Duitse intellectueel" genoemd. Ook bij Luther en het latere piëtisme ging het in de eerste plaats om de innerlijke, persoonlijke relatie tot God, waarbij zulke wereldse zaken als de politiek in het niet vielen. Dumont is overigens bepaald niet de eerste die het verband legt; vele historici en Duitse ideologen zijn hem voorgegaan, onder wie Thomas Mann, wiens *Betrachtungen eines Unpolitischen* (1918) volgens Dumont op voorbeeldige wijze de moeizame relatie van de *Bildungs*-intellectueel met de politiek weergeeft.

Eigenlijk behoorde een man van de geest zich niet met de politiek bezig te houden, maar aan de andere kant verdedigde Mann zonder veel reserve de Duitse agressie tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zijn boek was zelfs uitdrukkelijk geschreven tegen het pacifistische kosmopolitisme van on-Duitse geesten als zijn broer Heinrich, die in de *Betrachtungen* als „Zivilisationsliterat" de mantel wordt uitgeveegd. Volgens Dumont is hier sprake van een ander aspect van de Duitse ideologie dat hij het

„pangermanisme" noemt, gevolg van het feit dat in Duitsland het premoderne begrip van de universele soevereiniteit (voorbeeld: het Heilige Roomse Rijk) nooit was vervangen door het moderne begrip van de territoriale soevereiniteit, dat in de West-Europese landen de opkomst der nationale staten had begeleid.

Veel van wat Dumont ter sprake brengt is, zeker waar het de historische details betreft, niet nieuw. Hij beperkt zich ook tot een studie van teksten, zonder veel ernst te maken met de vraag of de ideologie die daar op schrift is gesteld overeenkomt met de sociale en culturele werkelijkheid. Een ander bezwaar (dat vooral in Duitsland naar voren werd gebracht in recensies van *L'idéologie allemande*) is dat Dumont uitsluitend over het Duitse verleden spreekt; over het heden van na 1945 staat in zijn boek geen woord.

Het is allemaal waar, maar weegt niet op tegen de aantrekkelijkheid van zijn vergelijkende antropologische blik. De vergelijking vindt met name haar beslag in het laatste deel van *L'idéologie allemande*, dat aan Frankrijk is gewijd. De ondertitel van zijn boek luidt: *France-Allemagne et retour*, een duidelijke suggestie van wat Dumont met zijn boek voor ogen heeft gestaan. Het gaat hem niet om de studie van de Duitse ideologie alleen; van veel groter belang is de vergelijking met andere nationale varianten van de moderne ideologie, die daardoor mogelijk wordt. En het doel van zo'n vergelijkende studie is het vergroten van wederzijds begrip voor de onontkoombare culturele verschillen.

Dat laatste is in Frankrijk geen overbodige luxe, meent Dumont, want de Fransen hebben vanwege hun naïeve identificatie van de eigen nationale ideologie met die van de hele mensheid vaak de grootste moeite aan culturele verschillen recht te doen. Eigenlijk vinden ze alles wat van hun eigen, tot universeel uitgeroepen waarden afwijkt, achterlijk en bizar. Dumont corrigeert de Franse zelfgenoegzaamheid door te laten zien dat ook het Franse universalisme in de praktijk niet zonder holistisch complement kan, getuige bijvoorbeeld de periodiek terugkerende behoefte aan een sterke man (Pétain, De Gaulle) die als een vader des vaderlands de eeuwig twistende burgers weer even samenbrengt.

Noodzakelijk is een zeker evenwicht tussen holistische en individualistische (of universalistische) elementen. Ontbreekt dat of verdwijnt het om de een of andere reden, dan dreigt er gevaar. In Frankrijk neemt dat gevaar de vorm aan van binnenlandse onbestuurbaarheid en buitenlands cultuurimperialisme; in Duitsland is het gebrek aan evenwicht uitgelopen op de totalitaire verschrikking van het Derde Rijk, een vorm van „pseudo-holisme", waaraan Dumont in zijn *Essais sur l'individualisme* een boeiende beschouwing heeft gewijd.

Wat die beschouwing vooral zo boeiend maakt is dat hij Hitler en diens *Weltanschauung* nergens terug verwijst naar een premodern verleden. Integendeel, volgens Dumont is het totalitarisme, ook in zijn nationaalsocialistische variant, een bij uitstek *modern* verschijnsel, gevolg van de poging „het individualisme in een maatschappij waarin het diep is geworteld en domineert, ondergeschikt te maken aan het primaat van de maatschappij als totaliteit". Vandaar het gewelddadige karakter van de totalitaire heerschappij: er moet immers een fundamentele tegenstelling eenzijdig uit de weg worden geruimd. Dumont gaat zelfs zo ver Hitlers massamoord op de

joden als een afrekening met het individualisme in hemzelf te interpreteren.

Het Derde Rijk is in zijn visie dus maar tot op zekere hoogte het gevolg van een Duitse *Sonderweg*: de Duitse ideologie (waarvan Hitler een geperverteerde versie vertegenwoordigt) blijft volledig binnen de perken van de westerse moderniteit. De consequentie daarvan is natuurlijk wel dat het nationaalsocialisme opeens een stuk dichterbij komt. Het maakt deel uit van de wereld waarin wij nog altijd leven; het gaat niet om iets dat, zoals Harry Mulisch ooit heeft geschreven, niet tot de geschiedenis behoort. Een dergelijke totale uitsluiting is alleen mogelijk wanneer men in blind zelfvertrouwen of even blinde angst de eigen waarden verabsoluteert.

Dumonts antropologische benadering is van zo'n houding het tegendeel, wat niet wil zeggen dat hij vervalt in het onder zijn vakgenoten niet ongebruikelijke cultuurrelativisme. Hij vaart een interessante tussenkoers, want de inzet van zijn vergelijkende ideologie-studie komt in laatste instantie neer op een pleidooi voor een duidelijke hiërarchie van waarden, die aan de verwarring inherent aan elke „acculturatie" een eind moet maken. Zonder zo'n hiërarchie blijft het gevaar van totalitarisme altijd actueel.

Iets heel anders is hoe de gewenste hiërarchie van waarde tot stand moet komen. Pleiten is in dit geval eenvoudiger dan realiseren. Dumont is zich daar ongetwijfeld heel goed van bewust geweest en in zijn boek ontbreekt, op een bevestiging van het individualisme als „onze" hoogste waarde na, iedere aanzet tot een nadere definiëring van de bedoelde hiërarchie. Wat *L'idéologie allemande* en zijn voorgangers wel bevat, is een ruime, onbevangen en genuanceerde analyse van de moderne ideologie, waarmee iedereen die tussen herlevend nationalisme en postmoderne scepsis het spoor dreigt bijster te raken zijn voordeel kan doen.

(*de Volkskrant*, 12-9-1992)